

Η θάλασσα της γνώσης: τα χαμένα έργα της αρχαιότητας

Γιάννης Δρίτσουλας

Ο πάπυρος του Δερβενίου

Ο Ιταλός ιστορικός και φιλόλογος Luigi Canfora, θρηνώντας για τα χαμένα έργα της αρχαιότητας, έγραψε κάποτε πως η ιστορία της είναι μια απέραντη θάλασσα και τα έργα που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας μοιάζουν με μικρά, διάσπαρτα νησάκια· τέτοιο είναι το μέγεθος της απώλειας των αρχαίων πολιτισμών. Το κόστος αυτό δεν μπορούμε να το κατανοήσουμε, εκτός αν πέσουμε τυχαία πάνω σ' ένα άγνωστο ως σήμερα αρχαίο έργο. Στο προηγούμενο κείμενο παρακολούθησαμε την ιστορία της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας. Στο σημερινό κείμενο θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε την ιστορία των υπόλοιπων βιβλιοθηκών, αλλά και κάποιων από τα σημαντικότερα αρχαία έργα που δεν έφτασαν καθόλου ή έφτασαν κακώς ως σήμερα.

Ο Πλάτων, γνωστός γκρινιάρης της αρχαιότητας, θεωρούσε ότι τα βιβλία εμποδίζουν την ανάπτυξη της σκέψης· αν τα ρωτήσεις, δεν σου απαντούν. Αυτά τα έλεγε στους άλλους βέβαια, γιατί ο ίδιος φαίνεται να ήταν μανιώδης συλλέκτης των έργων των ποιητών, των προσωκρατικών φιλοσόφων, καθώς και των σοφιστών, τους οποίους «περιποιείται» δεόντως στους διάσημους διαλόγους του.

Η πιο σημαντική ιδιωτική βιβλιοθήκη της αρχαιότητας ανήκε στον Αριστοτέλη. Ο Σταγειρίτης πίστευε ότι ούτε η επιστήμη ούτε η ιστορική φιλολογία μπορούσαν να αναπτυχθούν χωρίς τη συστηματική μελέτη των βιβλίων. Έτσι δημιούργησε μια τεράστια βιβλιοθήκη από κάθε είδους έργα, χάρη στη δική του περιουσία, αλλά και στα 800 τάλαντα που του έστειλε ο μαθητής του, Μ. Αλέξανδρος από την Ασία. Χάρη σ' αυτά, μπόρεσε να γράψει το έργο «Πολιτείες», όπου αναλύει τα πολιτεύματα 158 πόλεων-κρατών της αρχαιότητας και πραγματείες για ένα σωρό τομείς· ένα εξίσου τεράστιο έργο.

Με το θάνατο του το 322π.Χ., τα βιβλία του και η διεύθυνση του Λυκείου πέρασαν στο μαθητή του, Θεόφραστο. Ενώ, όμως, η διεύθυνση της σχολής ήταν θέμα εκλογής, η βιβλιοθήκη του Αριστοτέλη ήταν ιδιοκτησία του ίδιου του Θεόφραστου. Έτσι, με το θάνατο του Θεόφραστου το 284π.Χ., ο φίλος του Νηλέας απέκτησε τη βιβλιοθήκη, αλλά όχι και τη σχολή: διευθυντής της εκλέχθηκε ο Στράτων, με τον οποίο ο Νηλέας δεν τα πήγαινε και τόσο

καλά. Χολωμένος που δεν τον εξέλεξαν αντί για τον σαφώς κατώτερο Στράτωνα, ο Νηλέας εγκατέλειψε την Αθήνα για τη Σκήψι, μια μικρή πόλη της Μ. Ασίας και μαζί του πήρε και τα βιβλία του Αριστοτέλη.

Ηγεμόνες της Αιγύπτου και της Περγάμου προσπάθησαν ν' αποκτήσουν τη βιβλιοθήκη, αλλά οι κληρονόμοι του Νηλέα, όπως όλοι οι κληρονόμοι που δεν καταλαβαίνουν την αξία της κληρονομιάς, έθαψαν τα βιβλία στην αυλή τους προτιμώντας να τα φάνε η υγρασία και τα σκουλήκια αντί να τα πουλήσουν. Πολύ αργότερα, επί ρωμαϊκής κυριαρχίας, ένας κληρονόμος πούλησε τη βιβλιοθήκη σε κάποιον Απελλίκωνα, αντικέρη και μεγάλο μούτρο. Αυτός, έχοντας μαζί του ό,τι βιβλία απέμειναν από τη φθορά του χρόνου, μετακόμισε στην Αθήνα όπου έγινε έμπιστος ενός τοπικού δικτατορίσκου. Καθώς η Αθήνα έμπλεξε ανόητα σ' έναν πόλεμο με τη Ρώμη, οι λεγεώνες του Σύλλα κυρίευσαν την πόλη. Ο Απελλίκωνας σκοτώθηκε από τους πρώτους και η βιβλιοθήκη του έγινε λάφυρο του Σύλλα. Πολλοί διάσημοι Ρωμαίοι της εποχής, όπως ο Κικέρωνας, συνέρρεαν στη βίλλα του Σύλλα για να διαβάσουν τα βιβλία του Σταγειρίτη, ενώ ο ίδιος ο Σύλλας τα βαριόταν αφόρητα. Ο γιός και κληρονόμος του Φαύστος, γνωστός ανεγκέφαλος, αλλά ταυτόχρονα γόης και σπάταλος, αναγκάστηκε να την πουλήσει για να καλύψει τα χρέη του κι έτσι σήμερα έχουμε ένα πολύ μικρό μέρος του έργου του Αριστοτέλη...

Και οι άλλες βιβλιοθήκες της αρχαιότητας, όμως, δεν είχαν καλύτερη τύχη. Στην Πέργαμο, ο πρώτος βασιλιάς της, Άτταλος Α' έφτιαξε υπέροχα οικοδομήματα και κάλεσε σοφούς στην αυλή του, ενώ είχε μια δική του βιβλιοθήκη. Αυτή αποτέλεσε τον πυρήνα της δημόσιας βιβλιοθήκης της Περγάμου, που δημιούργησε ο γιός του, Ευμένης. Ο πλούτος της ήταν μεγάλος, αλλά οι πολιτικοί ανταγωνιστές της πόλης ανάγκασαν τον τελευταίο ηγεμόνα της να κληροδοτήσει το βασίλειό του στη Ρώμη και μαζί μ' αυτό και τη βιβλιοθήκη. Τα βιβλία διεσπάρησαν στη Ρώμη κι έκτοτε αγνοείται η τύχη τους, ενώ η ακρόπολη της Περγάμου σώζεται σήμερα σχεδόν ολόκληρη στο Βερολίνο.

Η βιβλιοθήκη της Αντιόχειας ήταν κι αυτή μια εξαιρετική βιβλιοθήκη, που πέρασε από μακεδονικά σε ρωμαϊκά χέρια κι έπειτα στον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος στέγασε εκεί την εκλεκτή βιβλιοθήκη του δασκάλου του, Γεώργιου Καπαδόκη. Οι ορδές, όμως, των φανατικών χριστιανών κατά του «Αποστάτη» Ιουλιανού κατέληξαν να κάψουν τη βιβλιοθήκη στέλνοντας ορισμένα από τα σημαντικότερα αρχαία έργα στην αιώνια λήθη.

Ως τα μέσα του 19ου αιώνα, τα περισσότερα κείμενα της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης είχαν φτάσει σ' εμάς είτε ως αυτούσια έργα διασωθέντα μετά την άλωση της Πόλης από Λατίνους και Οθωμανούς είτε ως βιβλία αντιγραμμένα σε μοναστήρια σ' όλα τα μέρη του ελληνισμού. Γύρω στα 1850 ξεκίνησαν οι ανακαλύψεις των πρώτων παπύρων στην Αίγυπτο κι έτσι ξεκίνησαν οι ανασκαφές. Μέχρι την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, είχαν ανακαλυφθεί δεκάδες χιλιάδες πάπυροι.

Ο πάπυρος είναι ένα φυτό που οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν στη μαγειρική, στην παρασκευή φαρμάκων, αλλά και για γραφική ύλη. Ως τέτοια, ήταν εύκαμπτος και σχετικά φτηνός, γι' αυτό υιοθετήθηκε γρήγορα σ' όλη τη Μεσόγειο. Οι Μινωίτες τον χρησιμοποιούσαν την εποχή του Χαλκού, ενώ οι Αιγύπτιοι τον εξήγαγαν στη Φοινίκη ήδη από το 12ο αιώνα π.Χ. και με τη σειρά της αυτή το εξήγαγε παντού. Η πόλη Βύβλος της Φοινίκης πήρε το όνομά της στο από τη λέξη βίβλος, που σημαίνει παπύρινος κύλινδρος, καθώς η πόλη εξήγαγε παπύρους στους Έλληνες.

Περί τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. ο πάπυρος καθιερώνεται στην Ελλάδα ως γραφική ύλη. Οι Έλληνες τελειοποίησαν την τεχνική γραφής των Αιγυπτίων: αντί να χρησιμοποιούν ένα βούρλο ως χρωστήρα, χρησιμοποιούσαν ένα καλάμι, του οποίου έξυναν την άκρη μ' ένα μαχαίρι και τη χρησιμοποιούσαν ως πένα, βουτώντας τη στο μελάνι. Το μελάνι το έφτιαχναν από ένα μείγμα καπνιάς, φυτικής γόμας (αραβικό κόμμα) και νερού.

Ο πάπυρος είναι υλικό εξαιρετικά ευαίσθητο• αν εκτεθεί σε υγρασία, γίνεται εύθραπτο, σκουραίνει και κινδυνεύει να διαλυθεί. Οι αρχαίοι συγκολλούσαν πολλά φύλλα παπύρου με μια ειδική τεχνική (με εξαίρεση το πρώτο φύλλο, που ονομαζόταν «πρωτόκολλον») και τα τύλιγαν σε κυλίνδρους. Έγραφαν από την εσωτερική πλευρά του κυλίνδρου, την σαφώς πιο προστατευμένη από την εξωτερική, και πάντοτε σε ανεξάρτητες παράλληλες στήλες από τα αριστερά προς τα δεξιά. Αν θέλατε να στείλετε μια παπύρινη επιστολή, θα τραβούσατε μια ίνα από την εξωτερική πλευρά του κυλίνδρου, θα τυλίγατε μ' αυτήν τον κύλινδρο και θα κολλούσατε πάνω τη σφραγίδα σας με λίγο πηλό.

Αν και ήταν φτηνό υλικό, ακόμη και οι πλούσιοι έκαναν οικονομία κι έγραφαν και στην πίσω όψη χρησιμοποιημένων παπύρων ή έσβηναν μ' ένα σφουγγάρι το κείμενο κι έγραφαν από πάνω άλλο (στις περγαμηνές αυτό ονομάζεται παλίμψηστο). Σε μια τέτοια περίπτωση, κάποιος είχε προσπαθήσει να σβήσει ένα έργο του Αρχιμήδη και να γράψει από πάνω λογιστικούς καταλόγους. Ευτυχώς, χάρη στη σύγχρονη τεχνολογία, το έργο του Αρχιμήδη διαβάστηκε κι αποκαταστάθηκε.

Αργότερα, όταν η περγαμηνή αντικατέστησε τον πάπυρο, συνήθιζαν χρησιμοποιούν διφύλλα περγαμηνής διπλωμένα τέσσερις φορές, ώστε να αποδίδουν 16 φύλλα: το λεγόμενο τετράδιον (quaternio λατινικά, απ' όπου προέρχεται και η σύγχρονη ιταλική λέξη quaderno, δηλ. τετράδιο).

Επιστήμονες κι εξερευνητές ξεχύθηκαν στην έρημο της Αιγύπτου, της οποίας το ξηρό κλίμα ευνοεί τη συντήρηση των παπύρων μέσα στην άμμο, σε αναζήτηση παπύρων. Ως σήμερα έχουν έρθει στο φως περίπου 1.500.000 πάπυροι κάθε είδους. Οι περισσότεροι βρέθηκαν στη νότια Αίγυπτο, στην πόλη Οξύρυγχος και στην όαση του Φαγιούμ, κοντά στην αρχαία Κροκοδειλόπολη. Πάπυροι βρέθηκαν σε μνήματα, νεκροταφεία, μοναστήρια, νεκρικούς ναούς κι εγκαταλελειμμένους οικισμούς, τους οποίους κατάπιε η άμμος. Βρέθηκαν αποθηκευμένοι μέσα σε πιθάκια, όπως οι κωμωδίες του Μένανδρου, ή σε ξύλινες σαρκοφάγους όπως η τραγωδία «Πέρσες» του Τιμόθεου. Βρέθηκαν τυλιγμένοι σε μούμιες ανθρώπων, αλλά και ... κροκοδείλων (που θεωρούνταν ιερά ζώα στην Αίγυπτο).

Εκτός Αιγύπτου, ερευνητές βρήκαν παπύρους στην Παλαιστίνη, στα σπήλαια του Κουμράν της Ερυθράς Θάλασσας, στην πόλη Δούρα στο Ιράκ, στο Αβρομάν (στο ιρανικό Κουρδιστάν), αλλά και μακρύτερα, όπως στη θέση Αι Χανουμ του Αφγανιστάν. Εκεί ήταν το μακεδονικό βασίλειο της Βακτριανής, όπου ο βασιλιάς Ευκρατίδας διατηρούσε σημαντική βιβλιοθήκη. Το όνομα του Ευκρατίδα επιβιώνει ως σήμερα στα χαρτονομίσματα των Αφγανών.

Ο αρχαιότερος ελληνικός πάπυρος είναι ένα μουσικό κείμενο που βρέθηκε στον τάφο ενός μουσικού στο σημερινό Δήμο Δάφνης στην Αττική• χρονολογείται από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το αρχαιότερο βιβλίο της ανθρωπότητας είναι ο πάπυρος από το Δερβένι Θεσσαλονίκης που βρέθηκε σ' ένα νεκρικό αγγείο• αφορά στην ορφική διδασκαλία. Η πιο εντυπωσιακή ανακάλυψη, όμως, στον ελληνικό χώρο, είναι η ιδιωτική βιβλιοθήκη που ανακαλύφθηκε στο Ηράκλειο, μια πόλη στους πρόποδες του Βεζούβιου, που απανθρακώθηκε κατά την έκρηξή του. Οι πάπυροι κήηκαν από την ηφαιστειακή λάβα και για αιώνες θεωρούνταν άχρηστοι: σήμερα, όμως, με ειδικές τεχνικές, μπορούμε να τους διαβάσουμε χωρίς να τους ανοίξουμε. Πρόκειται για μια φιλοσοφική κυρίως βιβλιοθήκη, αν και ουδείς γνωρίζει τι θα αποκομίσουμε στο τέλος.

Η αποκρυπτογράφηση των εκατομμυρίων παπύρων πέφτει στους ώμους των παπυρολόγων. Δεν υπάρχουν πολλοί τέτοιοι• μόλις 200 περίπου σ' όλον τον κόσμο. Είναι επιστήμονες με άριστες γνώσεις αρχαίων ελληνικών και λατινικών, αλλά και ιστορίας, αρχαιολογίας, φιλολογίας και πολλών άλλων κλάδων. Ακόμη κι έτσι, όμως, θα χρειαστούν αιώνες για να διαβαστεί, να εκδοθεί και να σχολιαστεί όλο αυτό το υλικό. Τις περισσότερες φορές μάλιστα οι πάπυροι δεν είναι καν ολόκληροι αλλά κομμάτια• τα υπόλοιπα είναι χαμένα ή

ανήκουν σε άλλους, με συνέπεια να πρέπει να συνενωθούν ή να αποκατασταθούν τα χαμένα τμήματα από το μηδέν.

Τι χρειάζεται, όμως, η αρχαία γνώση; Γιατί να παλεύουμε να την ανακαλύψουμε; Τι θα κερδίσουμε απ' αυτήν, από μια ακόμη λέξη σ' έναν σμπαραλιασμένο πάπυρο, ειδικά σήμερα που η τεχνολογία, η επιστήμη, οι ανθρωπιστικές σπουδές έχουν προχωρήσει τόσο πολύ; Αυτό που θα κερδίσουμε είναι αυτογνωσία. Η μελέτη του παρελθόντος μας, είτε μέσα από ένα χαμένο θεατρικό έργο είτε μέσα από τις σημειώσεις ενός συνεπούς δημοσίου υπαλλήλου, θα φωτίσει το ποιοί ήμασταν, θα στηρίξει το ποιοι είμαστε και θα μας δώσει μια ώθηση για το ποιοι ονειρευόμαστε να γίνουμε.

Για τα χαμένα βιβλία της αρχαιότητας ΔΙΑΒΑΣΤΕ

- Λουτσιάνο Κάνφορα – Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας (Αλεξάνδρεια)
- Stuart Kelly – Το βιβλίο των χαμένων βιβλίων (Πατάκης)
- Κ. Στάκος – Η ιστορία της Βιβλιοθήκης στο Δυτικό Πολιτισμό
- E. G. Turner – Οι ελληνικοί πάπυροι (MIET)
- E. Βαρδάκη/Κ. Βίδος – Αρχαίοι πάπυροι, οι φύλακες της γνώσης, Το Βήμα 28.7.2019